

2017 | 2

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *ALESSANDRO DI BARI*
LUXEMBURGI ZSIGMOND FRIAULI LEVELEI
- *ARNO STROHMEYER*
TRENDEK ÉS PERSPEKTÍVÁK
A KORA ÚJKORI DIPLOMÁCIATÖRTÉNETBEN
- *DEÁK ÁGNES*
HIVATALI VISSZAÉLÉSEK
NEMZETISÉGI KÜZDELMEK ERŐTERÉBEN
- *FODOR PÁL*
A BUDAPESTI IMÁM
- *BARTHA ÁKOS*
BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE
MANDÁTUM NÉLKÜLI KORSZAKA
A KISGAZDAPÁRTBAN
- *PENKA PEJKOVSKA-DEMETER GÁBOR*
A BEVÁNDORLÓK ÉS MUNKAERŐPIACI
BEILLESZKEDÉSÜK A KÉT VILÁGHÁBORÚ
KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LIX. ÉVFOLYAM, 2017. 2. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,

SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,

VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

---

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Arno Strohmeier: Trendek és perspektívák a kora újkori diplomáciatörténetben.
A konstantinápolyi Habsburg diplomaták esete 177
- Deák Ágnes: Hivatali visszaélések nemzetiségi küzdelmek erőterében
(Kővár vidéke, 1861–1863) 199
- Bartha Ákos: Bajcsy-Zsilinszky Endre mandátum nélküli korszaka a Kiszgazdapártban
(1936–1939) 221
- Penka Pejkovszka–Demeter Gábor: A bevándorlók és munkaerőpiaci beilleszkedésük
a két világháború közötti Magyarországon 261

MŰHELY

- B. Halász Éva: Generalis congregatiók Szlavóniában a 13–14. században 283
- Papp Ingrid: A lutheránus egyház alapítóinak emlékezete a 17. századi szlávajkú
magyarországi evangélikus polgárság körében 299
- Fodor Pál: A budapesti imám. Kísérlet a boszniai muszlimok integrációjára (1909–1911) 315

DOKUMENTUM

- Alessandro Di Bari: Luxemburgi Zsigmond Friaulban őrzött kiadatlan levelei (1411–1418) 325

MÉRLEG

- Permanens háború a nulla évben (*Müller Rolf*) 341

A lutheránus egyház alapítóinak emlékezete a 17. századi szlávajkú magyarországi evangélikus polgárság körében

A kora újkori magyarországi halotti beszédek kutatása

A kora újkori magyarországi prédikációirodalom összefoglaló céllal szervezett kutatása a történet- és az irodalomtörténet-szakma együttműködésének nagy ígéretként indult útjára az 1980-as évek elején az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén.¹ 1980-ban lett e tanszék vezetője az MTA Irodalomtudományi Intézetéből érkező Tarnai Andor (1925–1994), aki első pályaszakaszában a 18. századi és 19. század eleji irodalomtörténet kérdéseivel foglalkozott, ekkorra már készen álló, de a kor kiadási gyakorlatára jellemző módon monográfiaként csak többéves késéssel, 1984-ben megjelent doktori értekezésében viszont a középkori irodalom elméleti és kritikai gondolkodásának szintézisét adta, a 11. század első évtizedeitől kezdve nagyjából a Karthauzi Névtelenig.² A tanszéke számára jól kivehető szakmai profil kialakításán gondolkodó Tarnai a már feltárt két korszak időbeli összekötésével kívánta folytatni tudományos munkásságát; úgy érezte, hogy ezen a területen támaszkodhat leginkább a tanszéki oktatók korábbi munkásságára éppúgy, mint a társtudományok együttműködésére. Az már eldőlni látszott ekkorra, hogy a tanszéken szerkesztett *Régi magyar prózai emlékek* sorozat nem válik majd a régi magyar prózairodalom olyan teljességre törekvő, minden szöveget felölelő korpuszává, mint két akadémiai testvére, a *Régi magyar költők tára* és a *Régi magyar drámai emlékek*. Az adott körülmények és technológiai állapotok mellett ez azonban inkább előnynek számított, semmint hátránynak: a teljes körű feldolgozás és közzététel lehetetlensége esélyt adott arra, hogy műfaji, nyelvi és kronológiai csoportosító szempontok világos alkalmazásával kiemelhető legyen egy olyan jól körülhatárolt szövegtömb, amelynek a tanulmányozásától a legintenzívebb előrelépés remélhető a régi magyar irodalom szerves folyamatszerűségben való előrehaladásának és az e folyamatszerűséget biztosító rendszerszerű elveknek a megértésében.

Tarnainak lehetetlen volt nem észlelnie, hogy az általa élénk figyelemmel kísért és otthonossággal szemlélt németországi kutatás mintegy egy évtizeddel korábban a

1 Az alábbi tudománytörténeti áttekintéshez forrásértékű: *Kecskeméti Gábor*: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században. Universitas, Bp., 1998. (Historia Litteraria 5.) 13–17.

2 *Tarnai Andor*: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1984. (Irodalomtudomány és Kritika). Tarnai munkásságáról: *Vizkelety András*: Tarnai Andor (1925–1994). MTA, Bp., 2001. (Emlékbeszédek az MTA elhunyt tagjai felett).

kora újkori halotti beszédek tanulmányozását tűzte ki egyik legizgalmasabb céljaként, amelyhez bibliográfiákat, gyűjteményi katalógusokat, műhelytanulmányokat közlétező tanulmányköteteket kezdtek készíteni³ és a reprezentatív szónoklatokból összeállított első mérvadó szövegválogatást is megjelentették.⁴ Tudván tudva, hogy a hasonló magyar anyag teljességgel feltáratlan és a maga műfaji egészében még semmiféle kutatói érdeklődést nem keltett, Tarnai Andor egy elsüllyedt Atlantisz feltárásának ígéretét sejtette meg ebben a hatalmas témában.⁵ Az volt a véleménye, hogy a kutatásban interdiszciplináris közös érdeklődés lesz teremthető az irodalomtörténeti és a történettudományi szakma között. A halotti beszéd műfaji sajátosságai élénk színekkel rajzolták ki azokat a karakterjegyeket, amelyek miatt a történelmi tényanyag rendezésében, gazdagításában és a referenciális olvasásmódok érvényesítésében érdekelt történész-szakma érdeklődését lehetett feltételezni. A kezdetben csak a legtekintélyesebbeknek járó nyomtatott gyászbeszéd a 17. században már a köznevelést átfogó regiszterig ereszkedett, sőt megjelentek a városi polgárság legbefolyásosabb tagjairól szóló első példányok is. Ez a folyamat már önmagában olyan szellemi mozgásirányról tanúskodik, amely érzékletesen szemléltetheti a kulturális szokásrendeknek a társadalmi rétegek közötti mozgásait, szemléleti és alkotási formák adaptációit, az egy-egy esethez kapcsolódó politikai tétek csökkenését, ugyanakkor a nagyobb esetszám miatt az anyagnak egyes vonatkozásokban akár a statisztikai analízis számára való alkalmassá válását. Ráadásul olyan műfajról van szó, amely az egykorú közvélemény szoros kontrollja alatt állt. A gyászoló család meghatározni és irányítani kívánta az elhunyt családtaggal kapcsolatban közzétett tényanyagot és értelmezői szöveget.⁶ A tendenciózus fabulálásnak azonban gátat szabott az a közvélemény, amelynek megnyerésére és befolyásolására a nyomtatott formában közzétett szónoklat műfaját kitalálták, hiszen az elhunytat a tágabb közösség is ismerte, s azt is ellenőrizni tudta, hogy élete mennyire felelt meg közössége általánosan elfogadott normáinak. Tarnai azt remélte, hogy a szövegekben tömegesen találhatunk majd olyan referenciákra, amelyek az egykorú közvélemény számára nemcsak ismertek voltak, hanem a megítélést döntő elemeiben befolyásolták, ugyanakkor sem a történeti tudatnak, sem a tényanyag összeállításával foglalkozó más műfajú alkotásoknak nem váltak a részeivé, így mára teljesen ismeretlennek tekinthetők. Bízott abban is, hogy kimutathatóak lesznek a tényanyag finom átalakításaival, csoportosításaival vagy más értelmezési keretek közé helyezésével való olyan játékok is, amelyekben a manipuláció, a propaganda, a közvélemény-alakítás kora újkori eseteinek kedvező forráshelyzetben álló példái bemutathatók lesznek, és ily módon az akkortájt leírni kezdett nyilvánosságmodellek hazai adaptációinak vizsgálata is megkezdődhet.⁷

3 Ezek áttekintése: *Kecskeméti G.*: i. m. (1. jz.) 9–12.

4 Trauerreden des Barock. Hrsg. Maria Fürstenwald. Steiner, Wiesbaden, 1973. (Beiträge zur Literatur des XV. bis XVIII. Jahrhunderts 4.).

5 *Kovács Sándor Iván*: „Halotti beszéd”-kutatások. *Vigilia* 50. (1985) 204–205.

6 *Kecskeméti Gábor*: Domini sumus. Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 96. (1992) 381–398.

7 *Jürgen Habermas*: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. *Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Ford. Endreffy Zoltán. Utószó Felkai Gábor. Századvég,

A munka elvégzésére szerveződő szakszeminárium „Az alkalmi beszéd irodalom-szociológiai vonatkozásai” címet kapta, vagyis az irodalmi jelenség tanulmányozását azonnal társadalomtörténeti problémákkal kapcsolták össze. Tarnai professzor nem egymaga jegyezte ezt a tanegységet, hanem egy történészt, Péter Katalint, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársát is bekapcsolta a feladatokba.⁸

A vállalkozás alakulásának tudománytörténeti fejleményeiről e helyütt nem kívánok részletes beszámolót adni. A legfontosabb körülmények mára már a szakirodalomból is meglehetősen ismertnek számítanak: a feldolgozó munka a magyar nyelvű szövegekkel kezdődött el, és előbb egy kritikai kiadás tett közzé reprezentatív szövegeket,⁹ majd egy áttekintő monográfia is napvilágot látott, benne irodalom- és eszmetörténeti összefoglalással és számos történettudományi perspektívát megnyitó kitekintéssel.¹⁰ Megkezdődött a magyarországi német nyelvű szövegek rendszeres számbavétele;¹¹ bizonyos esetlegességgel folyik a latin anyag feldolgozása is.¹² Nyilvánosan elérhető az az online adatbázis, amely magukat a primer szövegeket rendszerezi, sőt szakirodalmukat is feltárja.¹³

Magam 2010-ben, a Miskolci Egyetem doktori hallgatójaként kapcsolódtam be a magyarországi anyag egy korábban át nem tekintett egységének, a biblikus cseh nyelvű halotti beszédeknek a feldolgozásába. 2016-ban megvédett doktori értekezésem a teljesség igényével vette számba az e nyelven kinyomtatott halotti beszédeket, a szisztematikus feltárómunka többi részében is egységesen alkalmazott 1711-es záróévig bezárólag. A doktori értekezés alapján készülő monográfia megjelenés előtt áll. A jelen tanulmány megállapításainak alapjául az a negyvenegy prédikáció szolgál, amelyeket munkám áttekint.

Bp., 1993. (Századvég Könyvtár. Szociológia); vö. *Bene Sándor*: *Theatrum politicum*. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. (Csokonai Universitas Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium 19.).

8 A németországi szakmát a magyarországi források kiterjedéséről és jellegéről tájékoztató első összefoglalót is ő készítette: *Katalin Péter*: *Die Leichenpredigt in Ungarn vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Der besondere Quellenwert der deutschen Predigt. In: *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*. I–III. Hrsg. Rudolf Lenz. Böhlau–Schwarz, Köln etc.–Marburg/Lahn, 1975–1984. III. 347–360.

9 Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. Kiad., jegyz. Kecskeméti Gábor. Bev. Kecskeméti Gábor–Nováky Hajnalka. MTA Irodalomtudományi Intézet, Bp., 1988.

10 *Kecskeméti G.*: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet* i. m. (1. jz.)

11 *Kecskeméti Gábor–Szekler Enikő*: *A magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete és egy korai szöveg tanulságai*. Irodalomtörténeti Közlemények 112. (2008) 71–91.

12 *Mikó Gyula*: *Az Exequiarum coeremonialium libri szövegei és kötetkompozíciója*. In: *Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*. Szerk. Bitskey István. Debreceni Egyetem BTK Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet, Debrecen, 2003. (*Studia Litteraria* 41.) 83–110.; *Mikó Gyula*: „Mivel én is csak ember voltam”. Az *Exequiae Principales* és az *Exequiarum Coeremonialium libri* gyászbeszédei. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2010.; *Uő*: „*Parcite autem obscuro Lampridio Vestro in Zabano redivivo, Dynastae spectatissimi...*” Apafi Mihály temetésének gyászbeszédei és a szász Zabanius Izsák latin orációja. *Studia Litteraria* (Debrecen) 52. (2013) 3–4. sz. 157–165.

13 A magyarországi halotti beszédek adatbázisa (Kecskeméti Gábor–Papp Ingrid–Szekler Enikő). <http://itk.iti.mta.hu/kecskemeti/csv/index.html>.

A magyarországi cseh nyelvű halotti beszédek

1637-ben nyomtatták ki a korpusz első szövegét a trencsényi exuláns nyomdában, amelyet a fehérhegyi csatát követően Alsó-Magyarországon letelepedő cseh menekültek alapítottak.¹⁴ Az első gyászbeszédnyomtatvány két halotti prédikációt tartalmazott, amelyeket a cseh menekült, Jiřík Třanovský tiszteletére készítettek.¹⁵ Az 1637–1659 közötti időszakban további tizennyolc biblikus cseh nyelvű halottibeszéd-nyomtatvány került sajtó alá, kivétel nélkül mind Trencsénben. 1664-ben a nyomdát átvitték Zsolnára, ahol Ján Dadan tulajdonában működött tovább. A zsolnai exuláns nyomdában nyomtatták ki 1704-ben az 1711 előtti utolsó biblikus cseh nyelvű halotti prédikációt, mégpedig a nyomdatulajdonos, Ján Dadan tiszteletére.¹⁶ Egyetlen olyan nyomtatványt ismerünk, amelyet nem az exuláns nyomda adott ki, ezt 1684-ben a lőcsei Brewer-nyomda nyomtatta Helena Ladiverová szül. Sinapius tiszteletére.¹⁷

Amint az elmondottakból is kitűnik, az 1637–1711 közötti időszakban huszonegy nyomtatványt jelentettek meg, amelyekben huszonnyolc halálesettel kapcsolatos negyvenegy halotti beszéd olvasható. Az elhunytak között az egyetlen nemesi származású halott Kateřina Zahrádecková szül. Sedlnická, akinek tiszteletére két nyomtatványt adtak ki összesen három halotti beszéddel.¹⁸ Harmincnégy halotti beszéd köthető a polgári réteghez, közülük kilenc íródott polgárasszonyról, nyolc tekintélyes polgárról és tizenhárom gyermekről. A gyermekeket parentáló halotti beszédek kivétel nélkül tekintélyes polgári családok gyermekeinek halálára íródtak, például a Trencsénben letelepedett Jón család,¹⁹ Boček család²⁰ és Sivý család²¹ gyermekeinek halálára. A negyvenegy halotti beszédből tizenkilenc íródott exuláns, vagyis Cseh- vagy Morvaországból Magyarországra menekült elhunyt tiszteletére, ami a korpusznak majdnem fele. További kilenc beszédet adtak ki a menekültek leszármazottainak tiszteletére. A két csoport együttesen majdnem a háromnegyedét teszi ki a korpusznak. Ha a beszédeket keletkezésük időrendjében áttekinjtjük, akkor világosan kirajzolódik, hogy a temetésen megtartott és később nyomtatásban megjelentetett biblikus cseh nyelvű halotti prédikációk pusztaszokása is azok közé a kulturális szokások közé sorolható, amelyeket a cseh- és morvaországi menekültek honosítottak meg Alsó- és Felső-Magyarországon.

A kényszerűségből Magyarországra érkező menekültek három különböző vallási irányzathoz tartoztak: az újrakeresztelkedőkhöz, a cseh–morva testvériséghez és a reformáció lutheri ágához. Az új környezetbe való beilleszkedés a lutheránu-

14 *Jozef Telgársky*: Produkcia trenčianskej exulantskej tlačiarne. In: Trenčín. Remeslá, tlačiarne, architektúra. Zost. Milan Šišmiš. Alfa, Bratislava, 1985. 189–219.

15 RMNy 1705.

16 RMK II. 2224.

17 RMK II. 1544.

18 RMNy 2152., 2155.

19 RMNy 1706.

20 RMNy 1799.

21 RMNy 1803.

soknak sikerült a legkönnyebben, mivel felekezetük bevett vallásnak számított. Feltételezhetően ennek köszönhető, hogy a fennmaradt halotti prédikációk – egy kivételtől eltekintve – lutheránus elhunytak tiszteletére lettek kinyomtatva. Az egyedüli kivétel Ján Efron Hranický, aki a cseh testvérek helvét hitvallású ágához tartozott és 1650-től a morva papok előljárója volt. Fölötte paptársa, Ezechiel Jabín Mezřický mondott halotti prédikációt 1658-ban.²²

Multietnikus, lutheránus városi közösségek Magyarországon

Felső- és Alsó-Magyarország elsősorban németek lakta városainak lutheránus arculata a 16. században alakult ki. Az ágostai hitvallás befogadását már az 1546. évi eperjesi zsinaton kimondták, és ugyanebbe az irányba lépett az 1548-as Confessio Pentapolitanaét elfogadó Bártfa, Eperjes, Kisszeben, Kassa és Lőcse. Az 1559-es Confessio Heptapolitana elsősorban a bányavárosok hasonló orientációját rögzítette, akárcsak a huszonnégy szepesi városét az 1568-as Confessio Scepusiana. Az ágostai normák figyelembevételével készültek Trencsén 1580. évi egyházi előírásai. A bécsi béke kedvező vallási légkörében jött létre a felső-magyarországi lutheránus egyházszervezet az 1610. évi zsolnai és az 1614. évi szepesváraljai zsinaton. Ezek a zsinatok az ágostai hitvallás mellett a Formula Concordiae szövegét is teológiai normájuk alapjaként tekintették. Az ágostai hitvallás cseh nyelvű szövege Jiřík Třanovský fordításában a szlávajkú lutheranizmus alapirátává is vált.

A cseh- és morvaországi vallási és etnikai határvonalak elrendeződése némiképpen különbözött a magyarországiakétól. A cseh korona országaiban az augsburgi hitvallás elsősorban a németajkú lakosság körében talált elfogadásra, míg a szláv népesség vallási nézeteit a huszita eredetű nemzeti vallási hagyományok határozták meg. A huszita örökség két felekezet, az utraquisták és a cseh testvérek között oszlott meg. Némiképp hasonlított ez a helyzet az erdélyihez, ahol a lutheránus felekezethez tartozás egyben etnikai csoportot is meghatározott. Alsó- és Felső-Magyarországon viszont az ágostai hitvallás határozottan túllépett a német etnikumon, a helyi szlávajkú népességre is kiterjedt, sőt körükben még a Formula Concordiae elfogadását is jelentette. Ennek következtében a harmincéves háború cseh- és morvaországi menekültjei közül a kisebb, németajkú, lutheránus hányad könnyebben beilleszkedett Magyarországon, mint a szlávajkú többség, amelytől bizonyos mértékű vallási igazodást is elvártak. A Confessio Bohemica inkább jogi, semmint tanbeli egysége alatt egyesült, sokszínű, változatos vallási irányokat követő cseh és morva lakosság egy része számára a lutheránus egyházszervezetbe való beilleszkedés lehetősége kínálkozott, míg a cseh testvérek közösségeiből ér-

22 RMNy 2805.

kező menekültek – folytatva a hazájukban az elmúlt évtizedekben jellemző orientálódást – sokkal inkább a helvét irány felé tájékozódtak.²³

A letelepedő szlávajkú egyháziak nagy számban olvadtak be az alsó- és felsőmagyarországi lutheránus egyházba. Több evangélikus exuláns pap kapott parókiát közvetlenül Magyarországra való áttelepülése után, például Jabín Mezřický, aki 1627-ben érkezett és Trencsénben tevékenykedett. Ez azért is történhetett, mert a cseh exuláns papok a lutheránus egyház legfontosabb németországi egyetemlein végezték felsőfokú tanulmányaikat, mindenekelőtt Wittenbergben, ahol együtt nevelkedtek a magyarországi egyház vallási vezetőivel. Ezért nem meglepő, hogy a prédikációikban található hivatkozások legnagyobb hányada a 17. századi wittenbergi ortodox lutheranizmus vezető tekintélyeinek exegetikai, dogmatikai és polemikus műveire vonatkozik.

Az egyházi-vallási irodalom szövegeiben megidézett teológiai forrásanyag elsősorban eszmetörténeti vizsgálatra érdemes abban az esetben, ha a diszkuszió dogmatikai kérdések körül forog. Az elmúlt néhány évtizedben Európa-szerte örvendatosan meg is élénkültek azok a kutatások, amelyek egy-egy korszakot teremtő és dogmatikai arculatot kiformaló kora újkori teológus munkásságával, eszmei forrásaival és gondolatrendszerük recepciójával foglalkoznak.²⁴ Minthogy nem kevesen közülük a magyarországi és erdélyi fiatalok által is sűrűn látogatott egyetemek teológiai katedráján ültek, e kutatásoknak a közép-európai protestáns eszmei összkép áttekintése szempontjából is nagy jelentőségük van, s kialakult olyan

23 *Dienes Dénes*: I. Rákóczi György és a cseh–morva atyafiak. *Bibliotheca Comeniana* 8. (1999) 75–80.

24 *Christopher J. Burchill*: Girolamo Zanchi. Portrait of a Reformed Theologian and His Work. *The Sixteenth Century Journal* 15. (1984) 185–207.; *Richard A. Muller*: Vera Philosophia cum sacra Theologia nusquam pugnat. Keckermann on Philosophy, Theology, and the Problem of Double Truth. *The Sixteenth Century Journal* 15. (1984) 341–365.; *Christopher J. Burchill*: On the Consolation of a Christian Scholar. Zacharias Ursinus (1534–1583) and the Reformation in Heidelberg. *Journal of Ecclesiastical History* 37. (1986) 565–583.; *Robert Letham*: Amandus Polanus. A Neglected Theologian? *The Sixteenth Century Journal* 21. (1990) 463–476.; *Joseph S. Freedman*: The Career and Writings of Bartholomew Keckermann (d. 1609). *Proceedings of the American Philosophical Society* 141. (1997) 3. sz. 305–364.; Melancthon in seinen Schülern. Hrsg. Heinz Scheible. Harrassowitz, Wiesbaden, 1997. (*Wolfenbütteler Forschungen* 73.); Die europäische Gelehrtenrepublik im Zeitalter des Konfessionalismus / The European Republic of Letters in the Age of Confessionalism. Hrsg. Herbert Jaumann. Harrassowitz, Wiesbaden, 2001. (*Wolfenbütteler Forschungen* 96.); Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance. Hrsg. Wilhelm Kühlmann–Anton Schindling–Wolfram Hauer. Steiner, Stuttgart, 2004. (*Contubernium: Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte* 62.); Späthumanismus und reformierte Konfession. Theologie, Jurisprudenz und Philosophie in Heidelberg an der Wende zum 17. Jahrhundert. Hrsg. Christoph Strohm–Joseph S. Freedman–Herman J. Selderhuis. Mohr Siebeck, Tübingen, 2006. (*Spätmittelalter und Reformation* N. R. 31.); *Willem J. Van Asselt*: The Theologian’s Tool Kit. Johannes Maccovius (1588–1644) and the Development of Reformed Theological Distinctions. *Westminster Theological Journal* 68. (2006) 23–40.; *Howard Hotson*: *Commonplace Learning*. *Ramism and Its German Ramifications, 1543–1630*. Oxford University Press, Oxford etc., 2007.; Die Universität Königsberg in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Hanspeter Marti–Manfred Komorowski–Karin Marti–Weissenbach. Böhlau, Köln etc., 2008.

irányzatuk is, amely épp a lokális továbbfejlesztés rendszerépítő munkájára koncentrálnak, vagyis a meghatározó paradigmán belül elkülöníthető irányzatok, árnyalatok leírását célozza.

E dolgozatnak azonban nem ez a célja. A teológiai pozíciók mérlegelésére és elfoglalására szolgáló dogmatikai műfajok és az azok megvitatását vállaló egyetemi disputák olyan zárt szakközönség számára készültek, amelynek értő hallgatói képesek voltak észlelni és értelmezni az előadott szubtilis rendszer egyes forrásainak, összetevőinek és elemeinek eszei forrásvidékét, az egyik vagy a másik egyetem körül kialakult tradícióját, egy-egy vezető szólam artikulálásában játszott szerepét. A prédikációk viszont sosem voltak a teológus elit bennfentes, exkluzív diskurzus-terei. A populáris műfaj, alkalom és közeg lehetetlenné tette a dogmakifejtés olyan mérvű egzaktságát, mint ami egy egyetemi megvitatás alkalmával elvárható volt, hiszen a teoretikus tudnivalók közötti kellő pontosságú súlyozás, az állásfoglalások szükséges mértékű argumentálása a nemesi vagy a városi közeg laikus közönsége számára tökéletesen követhetetlen lett volna, még abban az esetben is, ha ahhoz egyáltalán rendelkezésre állt volna az adekvát népnyelvű terminológiai készlet. A prédikáció elhangzásának helyén és időpontjában ugyanakkor olyan további szükségletek és igények voltak jelen, amelyek a dogmatika nyelvén többnyire artikulálhatatlanok voltak. A közösségi, a családi vagy a személyes identitás, a helyi kulturális tradíció, az adott történelmi vagy politikai helyzet, a közösség által aktuálisan átélt események és helyzetek érzelmi konzekvenciái, a közvéleményt tematizáló, azt egységbe forrasztó vagy épp megosztó hívószavak mind részei voltak a prédikáció keretét adó kommunikációs térnek, s mindezek a tényezők elengedhetetlenné tették nemcsak az intellektuális adaptációt, hanem az érzelmi és indulati alkalmazkodást is. Egy prédikációs szövegben ezért mindig okkal feltételezhetünk a szerző és a gyülekezet számára egyaránt érvényesnek tekinthető tartalmakat, legyen szó akár az ismereti összetevők, akár a referenciák, akár az identitáselemek köréről. A prédikációk elemzése éppen ezért sohasem lehet az eszmetörténetre szorítkozó, még kevésbé teológia- vagy dogmatikatörténeti. Mindaz, amit intellektuális összetevőikről állíthatunk, elmosódottabb és kevésbé szabatosan kategorizálható. Ezért a veszteségért azonban bőségesen kárpótol a szöveg és a helyi közönsége körül kirajzolható közös mentális, habituális vonatkozásrendszer, vagyis az a módszertani lehetőség, hogy érvényes szokásrendekre, legitim érvelési mintákra, azonosítható értékekre találhatunk rá a szövegek analízise révén.

Az egyházalapítók emlékezete a prédikációkban

A jelen tanulmány nagyon szűk metszetet mutat meg e lehetőségek alkalmazásából. A 17. századi ortodox lutheranizmus irányzatai, iskolái, törekvései, áramlatai helyett inkább olyan emblematikus-ikonikus főszereplőknek a szövegekben betöltött szerepére mutatunk rá, akik e diskurzusközösségekben a lutheránus identitás kirajzolódománya szempontjából megkérdőjelezhetetlen kulcspozícióban voltak. A vallás- és

egyházalapító Luther Márton olyan kultikus tisztelet tárgya volt e körben, amelynek már kevés köze volt a wittenbergi teológusprofesszor tényleges teológiai irányának szabatos történeti leírásához vagy analiziséhez. Sokkal inkább abban a szerepben látjuk, hogy vitathatatlan tekintélyével és tradíciójával az egymással vitázó iskolák mindegyike számára semmi máshoz sem mérhető tekintélyi hivatkozást biztosított, így mindenekelőtt a kollektív identitás felmutatásának szimbolikus jelentőségű origópontjaként vehető tekintetbe. Autoritása kiterjedt munkatársi körének egy szűk belső gárdájára is, mindenekelőtt Philipp Melanchthonra, továbbá a Luther asztali beszélgetéseiben a meghitt, közvetlen részvétel bizalmasságával osztozó egykori harcostársakra és e feljegyzések szemtanúira, összeállítóira, közreadóira. A 17. század közepi ortodox lutheránus nézőpontból, dogmatikailag szabatosan egészen másként jelent meg Luther és Melanchthon viszonya. Onnan nézve irányaik szinte kizáró ellentétei voltak egymásnak, Melanchthon toleranciája, irénizmusa, egyfajta kriptokálvinista szimpátiái elfogadhatatlannak és veszedelmesnek számítottak.²⁵ Az egyetemi világ e kérdések körül izzó szenvedélyes vitáinak nyomuk sincs a felekezet prédikációirodalmában. Luther és Melanchthon neve egyaránt olyan meghatározó tekintélyt jelölt, akik a reformáció korának, e kor személyes és dinamikus igefogalmának, az egyházalapítás hevületének nosztalgikus felidézésére alkalmasak voltak. Szerepeltetésük nem intellektuális-dogmatikai eligazítást, történeti értelemben hiteles teológiai orientációt jelentett, hanem identitási, önidentitási, reprezentációs, kultikus, közösségképző és közösségépítő tétje volt. A közösségi tudás és a közösségi szükséglet nagyon tagolt eszmei terei ragadhatók meg abban az esetben, ha megpróbálunk utánajárni a közvetlenül e kultikus személyi körhöz tartozó teológus tekintélyeket említő prédikációs szöveghelyek forrásainak. Bár ennek során azonosíthatjuk a teológiai szakirodalom fellelt forráshelyeit mint a prédikátor személyes tudásának összetevőit, világosan el kell különítenünk ezt az ismeretanyagot a hasonlóan szabatos tudással nem rendelkező jámbor hívek számára kínálgató értelmezési lehetőségektől és az ezeket alakító motivációktól. A továbbiakban csupán arra van mód, hogy néhány példával szemléltessük a történeti kommunikációelméleti elemzésnek²⁶ ezt az eljárásrendjét.

Az 1637–1711 közötti időszakban Magyarországon nyomtatásban megjelentetett huszonegy biblikus cseh nyelvű halottibeszéd-nyomtatványban a lutheránus tekintélyeket idéző auktoritás-használatnak két fő fajtáját figyelhetjük meg: vagy a lutheranizmus vezető tekintélyeinek tulajdonított mondásokat idéztek, vagy nem általuk megörökített, de hozzájuk köthető történeteket használtak fel.²⁷

25 Egy Melanchthon emléke elleni feltűnő wittenbergi támadásról emlékezetes példát idéz *Keserű Bálint*: Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* (Szeged) 9. (1969) 12.

26 Vö. *Kecskeméti Gábor*: A történeti kommunikációelmélet lehetőségei. *Irodalomtörténeti Közlemények* 99. (1995) 561–576.

27 Pontosan megfelelő a legelterjedtebb és az iskolákban legnagyobb haszonnal gyakoroltatott *progümnaszma*-műfaj, a *chria* válfajainak tagolásakor érvényesíteni szokott beosztásnak: a *szóbeli* és a *cselekvő chriának*. Vö. *Franciscus Pomaeus [Pomey] S. J.*: A retorika tanulmányozója (Candidatus rhetoricae), 1659. Ford. János István. In: *Retorikák a barokk korból*. Vál., szerk., tan.

Az e korpuszban Lutherre vonatkozó első hivatkozás a tíz éven át Trencsén városában menekültként élő Ján Butovský hajdani chotěboři polgár temetésén hangzott el 1639 júliusában. Temetésén három halotti prédikációt is mondtak, amelyek még ez évben napvilágot láttak nyomtatásban. A gyűjtemény első darabjának szerzője a magyarországi lutheránus prédikátor, Ján Hodik (1585–1642).²⁸ Már a prédikáció címlapjára kiemeli szövegének vezérgondolatát, azt, hogy az igaz emberek halála eljövendő rosszak előjele. A szent emberek nyomorúsága és halála sok istentelen ember számára jelent kárörvendő örömet, azonban haláluk a keserves isteni harag közelgő büntetésének az előjele. Ahogyan a mosónő sietve leszedi a kiterített ruhákat, ha megpillantja, hogy fekete fellegek közelednek, úgy ragadják el a Krisztus vérében megmosott igazakat a gonosz elől. Az egyszerű földműves is gondoskodik róla, hogy a széna vagy a gabona ne ázzon meg a mezőn, ha eső közeleg, és idejében betakarítja és magtárba gyűjti azt, márpedig minden keresztény elmondhatja Szent Ignáccal: „Isten búzája vagyok”, ezért is gyűjtik őket égi magtárba.²⁹ A kertész is átülteti jó termést hozó fáját onnét, ahol az arra járó gonosz emberek rendszeresen megszaggatják, ha pedig közeledik az ős és már a tél sincs távol, a pincébe viszi drága virágait, hogy megóvja őket a fagytól. Így volt ez mindig a történelemben is. Szent Ágoston halálát követően hazáját ostromolni kezdték.³⁰ Amikor Luther meghalt, háború árasztotta el német hazáját. Az idős Leontius ős hajára mutatott, amikor így beszélt: „ha ez a hó elolvad és elmúlik, akkor nagy sár lesz.”³¹ Az a közismert történeti tény tehát, hogy Luther 1546. februári halálát követően tört ki a schmalkaldeni háború (1546–1547), tökéletesen azonos nemű elemként illeszkedik be két ókeresztény történet közé. Az egyházalapító életének jelentőségéről és léptékéről éppolyan történelmi esemény tanúskodik, mint az ókeresztény egyházatyákéről. A gyülekezet számára analóg módon felidéződő történetek a megítélés és az emlékezetben tartás szorosan összemérhető módjairól tanúskodnak, összhangban a lutheránus történelemszemlélet által a wittenbergi reformátoroknak tulajdonított korszakos jelentőséggel és annak rituálisan begyakorolt reprezentációs módozataival.

A második hivatkozás a Martin Boček fölött 1639. augusztus 21-én megtartott halotti prédikációban hangzott el. A csehországi Lipnice nad Sázavou szülötte 1630 táján menekült Trencsénbe és élete utolsó évtizedét e város polgáraként élte le. A váratlan halálát emlékezetessé tevő prédikációgyűjtemény első darabját

Bitskey István. Ford. János István et al. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003. (Csokonai Universitas Könyvtár. Források – Régi Kortársaink 10.) 236.

28 RMNy 1800 (1).

29 „Frumentum Christi sum, dentibus bestiarum molar, ut panis mundus inveniar.” Szent Jeromos: *De viris illustribus*, 16. fejr. (PL 23, 635). Vö. Euszébiosz egyháztörténetével is: 3, 36.

30 A hippói püspök halálát követő évben, 431-ben Geiserich vandál király tizennyolc havi ostrom után elfoglalta székvárosát és numídiái fővárosává tette.

31 Az ariánus antiokhiai püspök (348–357) a halálát követő meghasonlásokra utalt e mondatával Szózenosz (400 k.–450 k.) *Historia ecclesiastica*ja szerint (lib. 3, cap. 20). Henricus Valesius (Henri Valois, 1603–1676) 1668. évi fordítása szerint: „Manum tamen capiti iam canescenti ad-movens, dixisse fertur: Hac nive liquefacta multum erit luti.” PG 67, 1102.

ugyancsak Ján Hodik írta, aki minden lehetséges módon kiaknázza a halál váratlan-ságára és a halálra való készület fontosságára figyelmeztető példákat.³² Az Elizeus próféta számára nyugodt lakhelyet készítő súnemi nő történetéből olyan tanulságot bontott ki, amely az üdvözült hívek túlvilági állapotának boldogsággal teli voltát tette érzékletessé. Az őket váró megterített asztal nélkülözéseik végét jelenti, mécsesük az Úr színéről színre látását, világos megismerését, vigasztalását és védelmezését fejezi ki, székük az örök megnyugvást, ágyuk pedig a biztonságos védelmet és az áldott pihenést adja. Ezek együttesét fejezi ki Luther gondolata: „Ibi erimus Domini in Genitivo Singulari et Nominativo Plurali”, vagyis a paradicsomban nem csak az Úrői leszünk genitivusban, hanem urak is nominativusban, kényeztetett, kivételezett üdvözült helyzetünkben.

A gondolat Luther 1534. június 29-én sógorához, Johann Rühelhez írott levelében nyert kifejezést, a Rómabéliekhez írott levél egy helyének (14, 8) kommentárjaként: „Vere Domini in Genitivo et Nominativo: Domini in Genitivo, quia ipsius domus, imo membra sumus: Domini in Nominativo, quia regnamus super omnia per fidem, quae est victoria nostra [...]”.³³ A *domini sumus* e kettős értelméből kibontható kommunikációelméleti helyzet a régi magyarországi halotti prédikációk irodalomtörténeti leírásának egyik alapvető tétele lett a 20. század végén. Ennek révén megmutatható volt ugyanis, hogyan igyekszik egyidejűleg kielégíteni a temetési prédikáció az istenes tanítás és a világi reprezentáció egymással alig összeegyeztethető célkitűzéseit.³³ Luther emlékezetes mondása egyébként máskor is felbukkant a vizsgált prédikációkban. Johannes Andricius 1684 februárjában Eperjesen tartotta meg az evangélikus kollégium igazgatója, Elias Ladiver feleségének, Helena Sinapiusnak temetési szertartását,³⁴ amelyben a vigasztalás (*consolatio*) közben Luther már Ján Hodik által is felidézett szavait idézte. Szerinte is a „Domini sumus” kifejezés nominativus szerint vett értelme fejezi ki azt a megnyugtató intenciót, hogy mennyire boldog sorsra készülhetünk az örök élet örököseként. A biztatás (*adhortatio*) egyik példája az Antiokhiai Szent Ignác vértanú történetéből, a szent ikonográfiai attribútumából származott, aki szívébe metszve viselte Jézus Krisztus nevét.³⁵ Az intelem (*institutio*) Szent Ambrus szavaival fogalmazódott meg, amelyek szerint nem élhetünk szegyenletes módon, és nem is kell félnünk meghalni, mert igaz Urunk van.³⁶

A Martin Boček fölötti gyűjtemény harmadik darabja Adam Wolfius munkája.³⁷ Szellemes címe – *Breviarium humanum* – nyomban világossá teszi, hogy elő-

32 RMNy 1798 (1).

33 *Kecskeméti G.*: Domini sumus i. m. (6. jz.); *Uő*: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet i. m. (1. jz.)

34 RMK II. 1544.

35 *Legenda aurea* 36. fej.

36 Szent Ambrus mondását milánói presbitere, Paulinus rögzítette a szentről írott életrajzában; igaz, ott a latin szöveg az Andriciusétól egészen eltérő szörendben áll (PL 14, 43). Paulinus nyomán azonban számos későbbi szerző hivatkozott Szent Ambrus mondására a szövegünkben idézettel megegyező formában; ld. pl. PL 90, 40, 50, 64.

37 RMNy 1798 (3).

ször az emberi élet rövidegéről beszél a szónok, a prédikáció két további része pedig az élet lényegére és hirtelen mulékonyságára koncentrált. Wolfius szerint Johann Mathesius (1504–1565) rögzítette azt a Luther-történetet, miszerint Luther Márton doktor nem sokkal halála előtt szédülést és fülzúgást érzett, ebből közelgő gutaütésére következtetett, de nem rémült meg, mert nem tartotta a halált a legrosszabbnak, hanem inkább várta és sürgette, a következő szavakat címezve Krisztus Urunknak: „Ferias, mi Domine Jesu, ferias, schlag immer her ich bin fertig.” Jézus Krisztus szent szava által elváltatott a bűntől, a testének és vérének vétele pedig felfrissítette lelkét. Az Úr nevében hívta a halált, hozzátéve, hogy Krisztus legdrágább tanítványa, János apostol, és saját ájtatos pártfogója, Állhatatos János szász választófejedelem (1525–1532) is hasonló halállal távoztak ebből a siralomvölgyből. Ez a Lutherről szóló történet – leszámítva azt a nem jelentéktelen különbséget, hogy nem a halálát megelőző események rögzítéséről, hanem hat évvel korábban, 1540-ben megesett dolgok megörökítéséről van szó – pontosan ugyanígy olvasható Mathesius Luther személyiségét, háztartását, gondolatait, tetteit és szavait *Historien* címmel megörökítő, tizenhét prédikációt tartalmazó gyűjteményének tizenkettedik darabjában.³⁸ A hosszú időn át ismétlődő fejfájással és fülzúgással küzdő és ezt az állapotát az asztali beszélgetésekben is szóba hozó Lutherről³⁹ olyan történet formálódott meg itt Mathesius tollán, amelyet későbbi művekben is nagy előszeretettel aknázott ki a lutheranizmus propagandisztikus irodalma, a halálra felkészült keresztény ember követésre érdemes példáját pillantva meg az epizódban. Hartmann Braun (1570–1624) hesseni prédikátor például *Martinus Luther Angelus Dei* címmel állított össze német nyelvű épületes könyvecskét, abban a kritikus időszakban, amely a marburgi egyetem kálvinista szellemben való átalakítását és a lutheránus professzorok Giessenbe való menekülését követte. A Giessenben 1618-ban megjelent munka nem időrendet követ, mint Mathesiusé, hanem az erények szerinti tematikus csoportosításba rendezi anyagát, és itt Luther felidézett története a *patientia* példajaként olvasható.⁴⁰ Mathesius és Luther történeteiből világos, hogy nem minden hirtelen halál rossz. Jó a hirtelen halál is, hogyha ájtatos élet előzi meg. Ahogyan a mezőnek füve kemencébe vettetik, úgy találja a sírban magát rövid élet után az emberi test.

Wolfius ugyanebben a prédikációban Johann Mathesiusnak a hirtelen halálát is felhasználja annak a szemléltetésére, hogy keresztény, sőt protestáns férfiakat is utolérhet az üdvözítő hirtelen halál. A joachimsthalai egyház prédikátorával, Mathesiusszal történt, hogy azon a napon, amikor a naimi özvegy fiának feltámasztásáról nagy lelki haszonnal prédikált, három órával később váratlanul bevégezte életét, 1565 szeptemberében. Wolfiusnak ez az exempluma a lutheránus hitbuzgalmi és egyháztörténeti irodalom jó ismeretéről tanúskodik. Mathesius szóban forgó prédikációja Lukács evangéliumának hetedik részét magyarázó vasárnapi prédiká-

38 Az 1576. évi nürnbergi kiadást használtuk, itt: 138v.

39 *Martin Luther: Asztali beszélgetések. Vál., összeáll., jegyz., ford. Márton László. Helikon, Bp., 1983. 150.*

40 VD17 12:120743C, 31–32.

cióként hangzott el a perikópa által meghatározott időpontban, a Szentháromság utáni tizenhatodik vasárnapon, 1565. október 7-én. Hátrahagyott örökösei még ugyanabban az évben, mindenszentek napján kelt dedikációval kinyomatták a prédikációt Nürnbergben, már a címlapon jelezve, hogy a beszédet három órával halála előtt mondta el Mathesius. A prédikáció megtartásának körülményeiről részletesen beszámolt a Mathesiust búcsúztató német nyelvű halotti prédikáció is, amelyet joachimsthal kollégája, Caspar Franck (1520–1578) tartott fölötté 1565. október 8-án, és amelyet ugyancsak kinyomtattak ugyanabban az évben Nürnbergben. Franck Mathesius „Cygnea cantio”-jának nevezte itt az utolsó prédikációt (D4r). Amint az adatokból látható, a nevezetes prédikáció 1565 októberében hangzott el és nem szeptemberben, ahogyan Wolfius rögzíti. Csakhogy Franck halotti beszédének idézett kiadása nyilvánvaló elírással jelent meg: mind címlapján, mind a beszéd címiratában szeptember 8-i elhangzást említ. A sajtóhibát néhány évvel később kijavították: amikor Franck halotti beszédéből 1569-ben Nürnbergben új kiadás készült, az már a helyes, októberi dátumot hozta. Az élete utolsó pillanatáig gyülekezete lelki javán munkálkodó lutheránus lelkipásztor odaadó ügybuzgalmának története bekerült abba a reprezentációs készletbe, amellyel a vallásfelekezet épületes irodalma igyekezett megörökíteni és népszerűsíteni legkiválóbb tagjainak emlékezetét. Wolfius kezében ennek a kultusznak egy olyan dokumentuma forgott, amelyben a téves dátummegjelölést még nem javították ki. Ebben az esetben arra sem túlzás gondolnunk, hogy forrása esetleg az eredeti, 1565. évi halottibeszédnyomtatvány is lehetett.

Mathesius életének és halálának egyébként volt még egy olyan vonatkozása, ami jelentőséget nyerhetett a cseh exulánsok szellemi életében. Mathesius annak a joachimsthal (ma Jáchymov) gyülekezetnek volt a *Bergpredigerje*, amely bányászközösség ugyan a szász határ közvetlen közelében élt, de – a schmalkaldeni háború egy rövid epizódját leszámítva – mindvégig a cseh korona fennhatósága alatt. A gyülekezetét építő Mathesius exempluma tehát olyan történeti példa volt, amely a cseh nemzeti történelemhez kötődött, és alkalmasint a nemzeti identitást is meghatározó jelentősége lehetett. Márpedig nemcsak a búcsúztatott polgár, Boček volt cseh származású, hanem a prédikátor, Wolfius is. Wolfius Benešovban született 1580 körül, tanárként tevékenykedett Nové Město nad Metujíban, 1612-ben lelkész lett Mladá Boleslavban, 1619-ben dékán Polnában. 1624-ben menekült Magyarországra. Egy idekerült cseh prédikátornak volt miért büszkének lennie Mathesiusra. A joachimsthal predikátor Luther Mártonnal is személyes ismeretségben állott, és egyike volt azoknak, akik a wittenbergi teológiai felfogást a kelyhesek nézeteitől átítatott Csehországban terjesztették és a két vallási felfogás viszonyának kérdését az elsők között felvetették. Mathesius egyike volt azoknak is, akik a Luther emlékének ápolásában, személyiségének és habitusának megörökítésében döntő szerepet játszó asztali beszélgetések szövegét feljegyezték. Noha nem tartózkodott hosszú időn át Luther házában, az 1540-es év eseményeinek lejegyzésében, a Luther asztalánál lezajlott társalgások szövegének rögzítésében munkája elsőrangú forrásértékkel bír.

A Philipp Melanchthonra vonatkozó első hivatkozások a Boček család gyermekeinek halálára kiadott, ugyancsak 1639. évi gyűjtemény első darabjában található.⁴¹ Ján Hodik prédikációjában két exemplum is kapcsolódik Melanchthon személyéhez, az egyik konkrétabb történeti időhöz kötött, míg a másik az általános emberi léthelyzetet érzékelteti. Hodik szerint „Melanchthon Fülöp azt szokta mondani: Hogyha olyan sok könnyet tudnék kiontani, mint amilyen sok víz az Elba folyóban van, akkor se tudnám elégségesen elmagyarázni a szívem fájdalmát, amit az evangélikus egyház fölött érzek.” Ennek az exemplumnak a forrása Melanchthonnak 1545. szeptember 13-án a nürnbergi Vítus Theodorusnak írott levele, és a kép magának Melanchthonnak is kedves lehetett, mert megismétlődik még több más levelében, például az 1548. október 15-én Julius Pflugnak írottban is.⁴² Már a Hodik által választott megfogalmazás érzékelteti, hogy a reformátor könnyezését nem általában az emberi sors, hanem az evangélikus egyház szomorú állapota váltotta ki, a latin eredeti még konkrétabb és sokatmondóbb: „si tantum lacrymarum fundere possem, quantum undarum noster Albis pleno vehit alveo, non posset exhauriri meus dolor, ortus ex hac dissensione.” A *dissensio*, ami az eredeti megszövegezés kiváltó oka volt, nem egyéb, mint azok a különbségek, melyek az úrvacsoratan kérdésében alakultak ki a lutheránus egyházban. A melanchthoni szöveghelye dogmatikai problémakör történetének szakirodalmában vált közismertté már a 16. században, e vonatkozásban vette fel például Melanchthon veje, Caspar Peucer a nézetek történetét áttekintő traktátusa is. Az idézet felhasználása jellegzetes példája annak, amikor a jelen lévő hallgatóság vagy az olvasóközönség egyes rétegei műveltségüktől és tájékozottságuktól függően mást és mást, igen eltérő hangsúlyokat és tartalmi elemeket hallhattak ki a felhasznált műveltséganyag megidézéséből; azzal, hogy az idézet eredetileg dogmatikai viták kommentárjaként hangzott el, nyilván csak a képzett teológusoknak kellett tisztában lenniük, a többiek az általános emberi léthelyzetre tett utalásként értelmezhatték. A nyomban ezután következő másik Melanchthon-idézet mindenesetre a populárisabb értelmezést erősíti, a sírás léthelyzetét általános érvényűvé emeli: „si non plorarem, non orarem”, azaz „hogya nem sírnék, akkor nem is imádkoznék”. Ennek az utóbbi idézetnek az eredete még tisztázandó. Hodik szerint Melanchthon Camerariusnak mondta ezeket a szavakat, aki minden bizonnyal Philippus Camerariusszal azonos. Az idézetet azonos formában ez ideig csak egy a Hodikénál egy évtizeddel későbbi halotti beszédben sikerült megtalálnunk, Johann Hayn 1649-ben Lesznóban kinyomtatott német nyelvű szövegébe illesztve (C4r).

A Melanchthonra vonatkozó harmadik hivatkozás 1651-ben, hungarus környezetben hangzott el, Samuel Chalupkának a gyermekszületést követően meghalt Guzyti Jánosné Pongrácz Mária fölött megtartott prédikációjában.⁴³ A Jeremiás

41 RMNy 1799 (1).

42 A kora újkori Melanchthon-levélkiadások részletes dokumentálása helyett megelégszünk a standard összkiadás forráshelyeinek megadásával: CR IV (1838), col. 852, 3269. szám és CR VII (1840), col. 171, 4387. szám.

43 RMNy 2395.

síralmainak egy helyéből (4, 4) kiinduló prédikáció beosztásának alapját a halál-essel bekövetkezett hármasság képezi: az újszülött csecsemő az öt szoptató édesanyja nélkül maradt, a nagyobb gyermekek a nekik kenyeret nyújtó édesanyjuk nélkül, a férj pedig társa, testének boldogsága és házi ügyeinek gondviselője nélkül. A gyermekeknek nyújtott kenyér nemcsak a tápláló testi, természetes kenyeret jelenti, hanem a szív kenyerét és a tudomány kenyerét is, vagyis a javukra való bensőséges fohászoktatást és oktatásukat, lelki nevelésüket. Hasonló módon volt képes testi és lelki szükségletek kielégítésére a Philipp Melanchthon által megpillantott asszony, aki egyik kezében csecsemőjét tartotta és szoptatott, a mellette álló másik gyermekét imádkozni tanította, és közben kenyeret szelt férjének. A kora újkori exemplum közelebbi forrását nem ismerem. Nőalakja mindenestre ez alkalommal is ugyanazokat az eszményeket váltotta valóra, mint a prédikációba vele együtt bekerült klasszikus antik és ókeresztény exemplumok hősei, a fiára, Ascaniusra nagy gondot fordító Aeneas (Vergilius *Aen.* 1, 646) és az imádságot az Istenhez való felemelkedés lépcsőjének tekintő Nazianszoszi Szent Gergely.⁴⁴ A derék asszonyok mintát adó névsora Mária cseh királyné alakjával is kiegészül, akit nemigen lehet másként azonosítani, mint Jagelló II. Lajos feleségeként, Habsburg Mária magyar és cseh királynéként (1521–1526).

A bemutatott példák elég világosan tanúskodnak arról, hogy Luthert és Melanchthont nem csupán az evangélikus vallás alapjait megeremtő dogmatikai és egyházszervezői munkásságuk tartotta emlékezetben. Az életük egyes epizódjaihoz kapcsolt, épületes exemplumok a kegyes lutheránus életvezetés gyakorlati mintáit is megadták a gyülekezet számára.

Gyakran fordul elő, hogy egy-egy szellemi hatás átütő voltáról nemcsak a tömeges, számszerűsíthető esetek tanúskodnak, hanem egy-egy emlékezetes tévedés, melléfogás is árulkodik a rutinszerű gondolkodás meghatározó irányáról. Egyik szövegünkben arra találunk példát, hogy pusztán a Philippus keresztnév említése azonnal Melanchthon személyét asszociálta szerzőben és közönségben egyaránt, noha a prédikátor forrása eredetileg nem őt említette meg.

A Boček család gyermekeinek halálára kiadott prédikációgyűjtemény második beszéde a himlőben elhunyt kislány, Anna Bočeková tiszteletére 1635-ben megtartott beszéd.⁴⁵ Szerzője, Jakub Stephanides a csehországi Příbyslavból származott, ahol az iskoláit is végezte. Vimperkben lett az iskola igazgatója, majd 1590-től Valašské Meziříčí lelkésze. 1627-ben menekült Magyarországra. Stephanides szerint Melanchthon Fülöp írta meg kommentárjában azt a történetet, hogy amikor 1483-ban Lajos francia király megbetegedett, valóságos megszállottsággal kérte az orvosát, Jacobus Cotterius, hogy maradjon mellette, és szorgalmasan próbálja ki rajta a gyógyítás minden lehetséges eszközét.

44 Az utóbbi exemplum legvalószínűbb forrása Andreas Hondorff igen nagy népszerűségnek örvendő *Promptuarium exploruma*. Ld. pl. *Andreas Hondorff–Philippus Lonicer: Theatrum historicum, sive Promptuarium illustrium exemplorum*. Frankfurt am Main, 1616. 204.

45 RMNy 1799 (2).

Hosszú időt töltöttünk azzal, hogy megkeressük ezt a Melanchthon-idézetet, hiszen végső soron hihető, hogy a Carion-féle világkrónika általa kommentált, jegyzetelt és kiegészített szövegében említést nyernének XI. Lajos francia király (1461–1483) halálának körülményei. Nem sikerült azonban találnunk egyetlen olyan kiadást sem, akár a német, akár a latin nyelvű változatok közül, amely tartalmazta volna a királynak és orvosának történetét. A rejtélyt sikerült tisztázni, ha nem is Stephanides erudíciójának előnyére. Egészen egyszerűen az történt ugyanis, hogy Stephanides a – közelebről ismeretlen – közvetlen forrásában alaposan félreértette a Philippus keresztnévet. A 16–17. század humanista protestáns kultúrájában általánosan elterjedt szokás, hogy e keresztnévvel Melanchthonra utalnak. Ebben az esetben azonban bizonyosan nem ő róla van szó, hanem Philippus Cominaeus, avagy Philippe de Commines (1447–1511) francia emlékiróról, XI. Lajos udvari emberéről, akinek visszaemlékezései 1524-ben láttak először napvilágot nyomtatásban francia nyelven. A 17. században már latin fordítás is rendelkezésre állott, Caspar Barthius munkája.⁴⁶ Ez az a mű, amely részletesen elmeséli XI. Lajos utolsó hónapjait és benne orvosától való függését és kiszolgáltatottságát. Az orvos, Jacques Coitier (1430 k.–1506) e hely révén került be az európai épületes irodalom kiterjedt korpuszába mint a gátlástalan haszonlesés megtestesítője. A hely közelebbi ismeretében Stephanides további ötleteket meríthetett volna a „communis moriendi necessitas”, vagyis a halál elkerülhetetlen szükségessége melletti érveihez, hiszen XI. Lajosról az is kiderül Commines szövegéből, hogy egész életében betegesen rettegett még a halál szó említésétől is, és udvartartásának tagjai csak jóval tapintatosabb megfogalmazásokkal utalhattak a király szerint brutálisan és elviselhetetlenül kegyetlen jelenségre.

A Magyarországra került cseh prédikátor művében nem a nyereségvágyó doktor személye adta a történetsszervezés magvát. Ehelyett a tanulságos történet rögzítőjeként Melanchthon bukkant fel a prédikátor tudatában, mint számára és a közönsége számára egyaránt az olvasmányélményt, illetve a befogadáseseeményt kísérő és hitelesítő, otthonos és természetes asszociáció. A prédikátornak ez az önkéntelen tévedése is – akárcsak a tudatosabb forráshasználat elemzett szöveghelei – jelentős belátást enged az evangélikus egyházszerzőknek a kora újkori protestáns műveltségszerkezetben betöltött domináns szerepébe és paradigma-teremtő erejébe.

---

46 *Commemorationum rerum gestarum dictarumque Ludovici undecimi et Caroli octavi regum Franciae libri octo*, pl. Frankfurt, 1629.

INGRID PAPP

REMEMBRANCE OF THE FOUNDERS OF THE LUTHERAN CHURCH AMONGST
SLAVIC-TONGUE TOWN CITIZENS IN THE 17TH-CENTURY HUNGARY

After the Battle of White Mountain (1620), Czech and Moravian refugees settled down in Lower and Upper Hungary and found their way mostly to the Hungarian Lutheran Church. The intellectual élite of the Protestant immigrants introduced a lot of cultural traditions in Hungary. One of these is the very printing of funeral sermons in the so-called Biblical Czech language, that is, the language of Kralice Bible. Twenty-one titles, containing forty-one funeral sermons, were printed in Hungary in Biblical Czech in the period of 1637–1711. Quoting of and telling stories about the emblematic-iconic founders of the Lutheran Church play an important role in shaping the Lutheran identity as fashioned in the sermons of these prints. The present paper's aim is to discuss the usage of citations from and exempla about the protagonists of the German Lutheranism in this corpus of funeral sermons, and to examine the common and personal features of denominational identity tightly related to these elements.

*Papp Ingrid (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet)*

CONTENTS

STUDIES

- Arno Strohmeyer: Trends and Perspectives in Early Modern Diplomatic History.
The Case of Habsburg Diplomats in Constantinople 177
- Ágnes Deák: Abuse of Office in the Framework of Ethnic Struggles
(The Region of Kővár, 1861–1863) 199
- Ákos Bartha: The unmandated period of Endre Bajcsy-Zsilinszky
in the Smallholders' Party (1936–1939) 221
- Penka Pejkovszka–Gábor Demeter: Immigrants and and their integration
into the labour market in interwar Hungary 261

WORKSHOP

- Éva B. Halász: General Congregations in Slavonia in the 13th and 14th Centuries 283
- Ingrid Papp: Remembrance of the Founders of the Lutheran Church
amongst Slavic-tongue Town Citizens in the 17th-century Hungary 299
- Pál Fodor: The imam of Budapest: An attempt at integrating the Muslims of Bosnia
(1909–1911) 315

DOCUMENTS

- Alessandro Di Bari: Unpublished charters of Sigismund of Luxemburg preserved
in Friauli (1411–1418) 325

REVIEW ARTICLE

341

E számunk szerzői

BARTHA ÁKOS PhD, posztdoktori kutató (MTA BTK TTI) • DEÁK ÁGNES, az MTA doktora, egy. tanár (SZTE) • DEMETER GÁBOR PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • ALESSANDRO DI BARI (Università degli studi di Trieste) • FODOR PÁL, az MTA doktora, tud. tanácsadó (MTA BTK TTI) • B. HALÁSZ ÉVA PhD, tud. munkatárs (MTA–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) • MÜLLER ROLF PhD, tud. kutató (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) • PAPP INGRID, tud. segédmunkatárs (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet) • PENKA PEJKOVSZKA DSc, docens (Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet) • ARNO STROHMEYER, egy. tanár (Salzburgi Egyetem)

MOL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

SZTE = Szegedi Tudományegyetem

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható